

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, перший проректор з навчальної та методичної роботи Харківського національного університету внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ГЕТЬМАНЩИНИ) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Головка О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII–XVIII століть

Стаття присвячена з'ясуванню загальних правових і організаційних характеристик діяльності Гетьманської держави другої половини XVII–XVIII століть у фінансовій галузі.

Ключові слова: державні фінанси, військовий скарб, податки і збори, справляння податків, індукта, евекта.

Головка А. Н. Организационно-правовые основы финансовой деятельности Украинской державы (Гетманщины) во второй половине XVII–XVIII ст.

Статья посвящена выяснению общих правовых и организационных характеристик деятельности Гетманской державы второй половины XVII–XVIII веков в финансовой сфере.

Ключевые слова: государственные финансы, военная казна, налоги и сборы, взимание налогов, индукта, эвекта.

Golovko A. Organizational-legal bases of financial activity of the Ukrainian state (Hetmanshiny) in second half of XVII–XVIII century.

The article is devoted to finding-out of the general legal and organizational characteristics of Hetman power activity in second half of XVII–XVIII centuries in financial sphere.

Key words: public finances, military treasury, taxes and dues, tax collections, indukta, evekta.

Одним із неодмінних атрибутів держави є власна економіка та фінансова система — наскільки б нерозвиненою вона не була. Так, у одному з кращих за часи незалежності України підручників із теорії держави і права, підготовленому за науковою редакцією академіків Національної академії правових наук України М. В. Цвіка та О. В. Петришина, серед основних ознак держави як територіальної організації публічної влади надається і та, яка безпосередньо пов'язана із державними фінансами: «Для фінансового забезпечення своєї діяльності вона [держава. — О. Г.] встановлює бюджет, курс, систему податків, здійснює у разі необхідності внутрішні та зовнішні позики» [1, с. 76]. Таким чином, держава мала не лише створити свою фінансову систему, а й інституційно її забезпечити.

Завданням даної розвідки є з'ясування загальних правових і організаційних характеристик діяльності Гетьманської держави у фінансовій галузі. Спеціально ця проблема у вітчизняній науці історії держави і права практично не досліджувалася. Окрему увагу їй приділяли дослідники хіба що у першій третині XX ст. Можемо назвати монографію М. Є. Слабченка «Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях» [2, с. 7] та роботу В. О. Романовського [3, с. 779–785]. Інших спеціальних звернень до проблеми фінансового права Гетьманщини до сьогодні не спостерігаємо.

Процеси українського державотворення середини XVII ст., пов'язані з діяльністю Б. Хмельницького, супроводжувалися і початком становлення фінансової системи. Гетьман здійснював

вище управління державними фінансами («військовим скарбом»), встановлював та контролював витрати, призначав спеціальних збирачів податків. Саме з тих часів на Гетьманщині почалося карбування власної монети. Нормативно-правові акти з фінансових питань видавали і наступники Хмельницького І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа [4, с. 26–27] та ін. Функцію центрального органу управління фінансами виконувала фінансова канцелярія, очолювана гетьманським підскарбієм.

Одним із найважливіших результатів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. стали суттєві зміни суспільного устрою. Сформувалася й фактично змінила попередню (польсько-литовську й українську спольщену) нова, національна політична і соціальна еліта. Її склали представники козацької старшини і православної шляхти. Високим став статус козацтва, полегшилося і становище селянства. Селяни (так званих вільних військових сіл) були особисто вільними і разом із міщанами (а в окремих випадках і козаками) сплачували загальнонародні податки [5, с. 166–167]. У цей час загальних і спеціальних податків нараховувалося чимало: податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоєнь, солодовень і броварень; з винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і фольшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комор, з різницьких комор і рибних ловель, за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; «ярмаркове» з купецьких підвід; «повідне» з виведеної на продаж худоби; «покуховне» з вивезених на продаж горілки і дьогтю; «скатне» з продаваних оптом горілки і дьогтю; «відкупне», «поківшове» і «повідерне» зі «скатної» горілки; «скапщина» (за приготування пива); «вагове» з продаваних на пуди товарів; тютюнова десятина; «перевізне» через ріки; «стація» (натураль-

ний податок на утримання війська); грошовий чинш; «куничне» з весіль тощо. Населення також окремо оподатковувалося на утримання полкового, сотенного уряду та органів станового самоврядування (найперше, міського) [6, с. 170–171]. Така складна система податків не мала відповідного організаційного забезпечення, що свідчило про недостатність і нерозвиненість апарату управління державними фінансами в Гетьманщині.

Фінансова система Гетьманщини за структурою була громіздкою й недостатньо упорядкованою. Податки і збори справлялися як у грошовій, так і натуральній формі. Дуже часто вони поширювалися лише на певні групи населення; сама система оподаткування була нестабільною; існувало багато зборів, які мали місцевий характер і встановлювалися полковими, міськими і навіть сотенними управліннями [7, с. 81]. Гетьманська фінансова («скарбова») канцелярія мала характер приватної установи і набула статусу органу державної влади лише у 1728 р. [8, с. 44]. Її штати були більш ніж скромними. Навіть у 1768 р. тут працювали усього 15 канцеляристів віком від 22 до 47 років, які отримували жалування від 60 до 120 руб. [9].

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. гетьмани не тільки не відчували потреби у заміщенні посади генерального підскарбія, а й облікували державні фінанси окремо від Генеральної канцелярії. Один з останніх українських гетьманів Д. Апостол доповідав російському урядові: «Сколко с означенных городов и принадлежащих к нам сел и деревен яких доходов и куда збирались о том в генеральной войсковой канцелярии не известно и справится не по чему, понеже тие доходи собственно ведомы были при дворе гетманском, а генеральная войсковая канцелярия оные доходы не ведала» [10, с. 181]. У той же час царат підкреслював формальну самостійність фінансово-управлінської діяльності української адміністрації у податкових (як про-

відних серед фінансових) питаннях: «...Не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман» [11, с. 170].

На початку XVIII ст. певною мірою структурувалися місцеві органи фінансового управління в Україні. З'явилися три комісії у складі полкових канцелярій (рахункова, скарбова та судова) [12, с. 57]. Отже, із трьох підрозділів полкової канцелярії два були орієнтовані на адміністрування державних фінансів. У сотнях фінансами розпоряджалися самі сотники. Відповідні технічні (облікові й контрольні) функції здійснював сотенний писар [13, с. 56]. За часів Б. Хмельницького колишній повіт (повіт) Речі Посполитої припинив існування разом із воєводством, поступившись місцем козацькій сотні та полку. Однак і в сотні, як і в полку, серед урядовців не було посадової особи, яка відповідала б за фінансові справи [14, с. 162]. Сотник забезпечував надходження податків (переважно непрямих — з горілки, солі тощо). Так само складалися справи і на Слобідській Україні [15, с. 70].

Організаційно-технічні функції з адміністрування податкової справи, яка була серцевиною фінансово-управлінської діяльності на Гетьманщині, здійснювали виборні полкові й сотенні збирачі («зборщики») і рахівники («щетчики»). Вони обиралися у грудні кожного року на наступний рік. Якихось визначених штатів не було. Так, у 1735 р. у Гадяцькому полку (очолюваному в той час відомим Г. Грабянкою) полковий збирач був обраний один (Іван Терентьев), а водночас у Стародубському — двоє (Яків Бриліон та Іван Чалабан) [16].

Українська система управління фінансами до завершення уніфікаторських послідовних організаційно-правових заходів царату в останній чверті XVIII ст. стабільністю не відзначалася. Єдиного по всій автономії фінансового обліку не велося. Незважаючи на те що у полках, як адміністративно-територіальних і війсь-

ково-мобілізаційних одиницях, складалися фінансові звіти (так звані «ведення») про прибутки і витрати полкової казни, згідно з якими відправлялися гроші до гетьманського скарбу, полковники часто-густо фактично безконтрольно витрачали полкові кошти. Непоодинокими були й факти хабарництва полкової старшини, зокрема, за безпідставне зниження ставок тих чи інших податків чи звільнення від них [17, с. 209–211].

На українських землях склалася власна, відмінна від московських правових традицій, система непрямого оподаткування і його регламентації. Основними надходженнями тут були кошти з оренд. Зважаючи на їх тогочасний правовий режим, можемо (з певними застереженнями) віднести ці збори до податкових, оскільки орендувалося не стільки майно держави, скільки певні функції, належні до її компетенції як інтегруючого соціального інституту, нерозривно пов'язаного з правом. Однією з форм оренди був відкуп на збір податків (як правило, непрямих), а також — передача державою іншим суб'єктам свого права монопольного продажу певних товарів і послуг (від реалізації спиртних напоїв у певній місцевості до таврування мір і ваг тощо). Щорічні надходження від оренд до гетьманського скарбу сягали 100 тис. золотих [18, с. 84].

Вітчизняна історія права кінця XVII ст. знала і таку форму оренди, як надання її юридичній особі, найперше, міським громадам [18]. Тут, на нашу думку, можна говорити скоріше не про оренду непрямого податку (як український відповідник російського відкупу), а про специфічне (на компенсаційній основі) делегування державою повноважень органам місцевого самоврядування.

Скасування Петром I у 1708 р. непопулярних у народі оренд у Гетьманщині мало передусім політичне завдання — звузити соціальну базу І. Мазепи та його прибічників після їхнього виступу проти російської влади [19, с. 55]. Такі дії

здійснювалися при тому, що у етнічній Росії у цей час існувала, скажімо, на спиртні напої жорстка відкупна система: «У 1705 році Петро I переходить до відверто відкупної системи поєднуючи її з казенним продажем і даючи відкупи найбільш енергійним, багатим і безсовісним, жорстоким людям» [20, с. 303].

У XVIII ст. царат прагнув удосконалити управління збором непрямих податків, найперше зі спиртних напоїв. Створені на території імперії для нагляду за обігом і оподаткуванням алкогольних напоїв корчемні контори 17 серпня 1761 р. були підпорядковані губернським канцеляріям [21, с. 11187]. Як указував Ю. В. Готьє, «будучи однією на всю губернію і до певної міри рівною губернській канцелярії, корчемна контора старалася стати в начальницькі відносини до нижчих обласних установ» [22, с. 98]. Це було першою спробою створити фінансову акцизну адміністрацію Російської імперії на українських землях.

Автономія України у складі російської держави протягом тривалого часу забезпечувалася і формальним невтручанням імперської адміністрації до українських фінансових справ. Однак уже у 1709 р. резидент Петра I на українських землях, ближній стольник А. Ізмайлов, мав контролювати надходження податків з населення і витрату зібраних сум. Раніше це було віднесено до виключної компетенції гетьмана та генерального уряду [23, с. 194]. Порядок справляння податків визначався універсалами гетьмана [23, с. 149].

Важливим елементом державності, незалежно від історичного етапу її існування, є наявність власної митної системи. Уже Б. Хмельницьким були встановлені зовнішні мита на користь військового скарбу: індукта (від ввезення товарів), евекта (від їх вивезення). Ця система була юридично закріплена (із визначенням митного тарифу) універсалом гетьмана від 28 квітня 1654 р. [24, с. 69] Розміри цих мит становили близько 2 % від вартості товарів. Загальне надхо-

дження індукти та евекти за часів гетьманування І. Мазепи досягало 50 тис. золотих на рік [25, с. 83, 84].

Царат довгий час законодавчо зберігав митну систему Гетьманщини. Так, ще 8 грудня 1747 р. мав місце указ Урядуючого Сенату [26, с. 9457] про стягнення з 1748 р. портового мита згідно з «Торговим статутом Російської імперії» з товарів, що довозилися з Росії в Україну, в прикордонних митницях Севській, Курській, Брянській так само, як і з закордонних товарів, що переміщувалися транзитом через Україну всередину імперії. Сенатським указом від 8 грудня 1748 р. [27, с. 9557] було підтверджено не лише легітимність індуктного збору, а і те, що суб'єктом його справляння залишалася Генеральна військова канцелярія, тобто уряд Гетьманщини. 10 травня 1749 р. сенатським указом [28, с. 9613] було створено низку митниць на межі Слобожанщини чи Новгород-Сіверщини і етнічних «великоросійських» земель. Це, зокрема, митниці в Путивлі, Рильську, Бахмуті, Торі та Чугуєві. Проїшло небагато часу (усього п'ять років), і вони припинили існування, разом із самими українськими митами внаслідок скасування митного кордону між Росією та Україною.

Вітчизняна історія у XVIII ст., особливо починаючи з його середини, відзначалася невпинним посиленням російських впливів і поступовим обмеженням української автономії. Ці процеси позначалися і на регулюванні фінансових відносин. Утім, Російська імперія на той час навряд чи могла дати Україні власні «високі зразки» організаційно-правових засад фінансової адміністрації. До доби Петра I одноманітно упорядкованого управління фінансами у Московському царстві не було. Загальнодержавний бюджет виник у середині XVII ст. [29, с. 17]. Однак цей бюджетний процес був значною мірою некерованим, що давалося взяти аж до воцаріння Катерини II [29, с. 26].

Реформи Петра I у галузі управління державними фінансами були спричинені,

на нашу думку, з одного боку, його модернізаторськими планами, а з другого — потребами у коштах, викликаними багаторічною і виснажливою Північною війною [30, с. 67]. На кінець XVII ст. бюджет Росії складався переважно з доходів, отримуваних від податків і зборів, із державних монополій, державних регалій і казенної власності [31, с. 147]. Фактично не існувало спеціалізованого фінансового відомства — функції управління державними фінансами мали майже всі прикази. У повітах контроль за збором значної частини податків перебував у віданні воевод [32, с. 17–18].

У 1708–1709 роках Петром I була проведена місцева реформа, яка переслідувала, передусім, фінансові цілі [33, с. 7]. Виникли губернії. Управління фінансами в кожній губернії чи провінції було віднесене до компетенції губернатора (воеводи) і мало здійснюватися безпосередньо камериром (відав усіма губернськими доходами, його апаратом була земська контора). Казначейські (касові) функції виконував земський рентмейстер. Адміністративно-фінансовою посадовою особою на рівні повіту виступав земський комісар [34, с. 7–8]. Значну роль у зборі податків із міських станів та селян у Росії відігравали (як і слід було чекати щодо такого етапу розвитку апарату управління державними фінансами) органи самоврядування відповідних громад.

Технічна сторона ведення бюджетних операцій у Російській імперії з точки зору сьогодення виглядала примітивно. Державний бюджет являв собою доволі запутану відомість, у якій відмічалися отримані доходи і видатки. Цей документ складався так: фіксувалося, що отриманий певний дохід (наприклад, від податків), і тут же вказувалося, на що були витрачені ці кошти. Такий вигляд державний бюджет мав до губернської реформи 1775 р., коли значні функції щодо його виконання були передані до казенних палат. Новий бюджет

набув вигляду, який ураховував поділ держави на губернії. По кожній із них щомісячні відомості про надходження і витрати направлялися до Санкт-Петербурга [35, с. 175]. За таким саме принципом будувався і державний бюджет Гетьманщини [36, с. 254].

У XVIII ст. адміністрація самодержавства загальної компетенції на місцях поєднувала у своїй діяльності різні за спрямуванням управлінські функції. Обласні (тобто губернські або намісницькі) установи одночасно були й органами фінансового управління. Губернатор зобов'язувався, зокрема, бути присутнім при вирішенні питань щодо видачі грошей, визначення відкупів і казенних підрядів. Воеводи і губернатори відповідали за збір недоїмок, з чим справлялися далеко не завжди [37, с. 437–441]. Про фінансові повноваження доктерининських губернаторів писав І. Блінов: «У фінансовому відношенні губернатор був виконавцем указівок уряду, самостійність його юридично була незначна, увести новий податок він не мав права, фактично ж губернатори знаходили нові джерела доходів і користувалися ними без відома Сенату і колегій» [36, с. 81–82]. Однак у ті часи в умовах автономії на Гетьманщині та Слобідській Україні вплив губернаторів на податкову справу і на місцеві фінанси був меншим, ніж у етнічних російських губерніях.

Діяльність губернаторів регламентували «Наказ губернаторам і воеводам і їх товаришам, за яким вони повинні чинити» від 12 вересня 1725 р. і «Настанова губернаторам» від 21 квітня 1764 р. [37, с. 1803] 3 52 пунктів чи статей Наказу питанням фінансового управління були присвячені 16, тобто майже третина. Їх назви свідчать про те, що губернатор і воеводи мали відати всіма відомими на той час місцевими фінансовими справами. У Настанові Катерини II «фінансові питання» зводилися переважно до

завдань губернатора боротися з «лихоимством» і хабарництвом. У той же час указувалося, що всі місцеві («земські») установи підпорядковуються губернаторам, у тому числі митниці. На такий правовий основі й розв'язували фінансово-управлінські питання губернатори на українських землях на початку останньої третини XVIII ст. У цей час певні функції фінансового управління виконували такі посадові особи загальної місцевої адміністрації, як губернські, провінційні та повітові земські комісари. Серед інших завдань, віднесених до їх компетенції, слід виділити проведення ревізій населення (тобто визначення фіскальної бази в умовах подушного оподаткування) та збір податей [38, с. 151].

У середині XVIII ст. у фінансово-управлінській діяльності на українських землях у складі Російської імперії відбулися нові зміни, пов'язані, передусім, із митною реформою. У Росії внаслідок реформ П. Шувалова, що мали місце у 1753–1754 роках, сформувалась єдина митна система. Завдяки цьому митні операції були зосереджені на митному кордоні держави [39, с. 72]. Ліквідація внутрішніх митниць і митних зборів мала принципове значення для формування єдиного економічного простору в державі та включення до нього українських територій: «Неодмінною умовою існування цілісної держави є єдність внутрішнього ринку, вільне від всяких обмежень переміщення всередині країни товарів, капіталів» [40, с. 84]. Розпочалося функціонування на території України загальноімперської митної системи, ґрунтованої на першому російському «Митному статуті» 1755 р. [41, с. 10486]

Одночасно з ліквідацією митниць на українсько-російському адміністративному кордоні, царат спільно з органами управління Гетьманщини зміцнював західний митний кордон з Польщею. Четвертого жовтня 1754 р. було ухвалено створити низку митних органів у Київській губернії. Зокрема, була ліквідована

прикордонна митниця власне у Києві й створена у Васильківському форпості, а також у Добрянці, Злинці, Переяславі, Кременчуці та Переволочній (тобто на основних місцях переправи через Дніпро) [42]. На Півдні України, окрім Бахмутської митниці, сенатським указом від 15 квітня 1755 р. створювались під її керівництвом ще дві «малі» митниці: Ізюмська та Луганська [43]. Та ці митні органи вже не належали до української митної системи, вони мали забезпечувати митний контроль на кордонах з Кримським ханством, яке доживало останні десятиріччя.

У другій половині XVIII ст. відбулася низка визначальних для історії України, її держави і права подій, що призвели до досить довготривалої втрати автономії та ознак державності, поглинання її Російською імперією. Указом 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано гетьманство. Влада на українських землях перейшла до другої Малоросійської колегії (припинила існування у 1786 р.) [44, с. 588]. У 1765 р. припинила існування автономія Слобідської України [45, с. 86]. У 1775 р. була ліквідована Запорізька Січ. Сотенно-полковий уряд скасований на українських землях у 1781 р. Рештки автономії зникли у 1782 р., що негативно відобразилося «на подальшому розвитку національного й політичного життя на усій Україні» [46, с. 12]. На українських землях був уведений загальноімперський адміністративно-територіальний поділ на губернії та повіти. Органами фінансово-господарського управління на рівні губерній були створені казенні палати, а у повітах — казначейства як органи управління державними фінансами.

Фінансова система Гетьманщини та українські органи управління державними фінансами припинили існування. Була ліквідована одна із головних ознак української козацької держави другої половини XVII–XVIII століть.

Література

1. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009.
2. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1925.
3. Романовський В. О. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського / В. О. Романовський // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927.
4. Ермолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): навч. посіб. / В. М. Ермолаєв, А. І. Козаченко. – Х., 2002.
5. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986.
6. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986.
7. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959.
8. Ермолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): навч. посіб. / В. М. Ермолаєв, А. І. Козаченко. – Х., 2002.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 763. Канцелярія малороссийского генерал-губернатора П. А. Румянцева-Задунайского. – Оп. 1. – Спр. 366. Ведомости о штатах генерального войскового суда, канцелярии малороссийского скарба и генеральной счетной комиссии (1768), 108 л. – арк. 16.
10. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959.
11. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986.
12. Ермолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.): навч. посіб. / В. М. Ермолаєв, А. І. Козаченко. – Х., 2002.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х т. Т. 2 (Від половини XVII століття) / Д. І. Дорошенко. – К., 1992. – С. 118; Н. Д. Полонська-Василенко. Історія України: у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Д. Полонська-Василенко. – К., 1992.
14. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1993
15. ЦДІАК України. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 5175. Донесення полковників за грудень 1735 р. про вибори зборщиків і лічильників на 1736 рік (1735), 7 л. – арк. 2,6.
16. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – С. 209–211.
17. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959.
18. Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст.: монографія / за наук. ред. О. Н. Ярмиша / В. Я. Гончарук. – Х., 2002.
19. Похлебкин В. В. История водки / В. В. Похлебкин. – М., 2000.
20. О причислении корчменных канцелярий и контор к камер-коллегии, камер-конторе и к губернским канцеляриям, и о новом составе и обязанности сих мест: Сенат. указ 17 янв. 1761 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е (ПСЗ – I). – Т. XV. – № 11187.
21. Готьє Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. 2: Органы надзора / Ю. В. Готьє. – М.; Л., 1941.
22. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959.
23. Чорний В. Б. Україна і митна справа : Історичний нарис / В. Б. Чорний. – К., 2000.
24. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959.
25. О взимании с 1748 года с привозимых из Великой России в Малую Россию товаров в пограничных таможах: Севской, Курской, Брянской общей портовой пошлины по таможенному уставу так, как и с ввозимых через Малую Россию внутрь государства заграничных товаров: Сенат. указ 8 дек. 1747 г. // ПСЗ – I. – Т. XII. – № 9457.
26. О подведомстве индуктного сбора в Малороссии генеральной войсковой канцелярии; О неупотреблении свободных денег ни на какие расходы, и о донесении Сенату о числе сбора каждую треть: Сенат. указ 8 дек. 1748 г. // ПСЗ-I. – Т. XII. – № 9557.
27. О подведомстве индуктного сбора в Малороссии генеральной войсковой канцелярии; о неупотреблении сборных денег ни на какие расходы, и о донесении Сенату о числе сбора каждую треть: Сенат. указ 8 декабря 1748 г. // ПСЗ-I. – Т. XIII. – № 9613.

28. Сорокина Ю. В. Система правового регулирования финансовых отношений в России в XVIII–XX веках : дис. докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ю. В. Сорокина. – Н. Новгород, 2001.
29. Сабанти Б. М. Развитие финансов и финансовой науки в России (период феодализма) / Б. М. Сабанти. – Иркутск, 1986.
30. Новицкая Т. Е. Правовое регулирование имущественных отношений в России во второй половине XVIII века : монография / Т. Е. Новицкая. – М., 2005.
31. Троицкий С. М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке / С. М. Троицкий. – М., 1966.
32. Бутков Д. А. История финансов СССР (Финансы Российской империи в XVIII и первой половине XIX столетий) / Д. А. Бутков. – М., 1944.
33. Новицкая Т. Е. Правовое регулирование имущественных отношений в России во второй половине XVIII века : монография / Т. Е. Новицкая. – М., 2005.
34. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1925.
35. Готье Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Готье Ю. В. – Т. 1. – М. ; Л., 1941. – С. 437–441.
36. Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк / И. Блинов. – СПб., 1905.
37. Обидва документи вміщено в: Наказ губернаторам и воеводам и их товарищам, по которому они должны поступать. – М., 1803.
38. Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фінансової політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття) : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. / В. Б. Саксонов. – Х., 2004.
39. Мовчан И. И. Таможенные вопросы в деятельности российских предпринимателей : практич. пособие : в 2 т. / И. И. Мовчан. – М., 1995. – Т. 1.
40. Габричидзе Б. Таможенная система России: между прошлым и будущим / Б. Габричидзе, Е. Козлов // Народный депутат. – 1992. – № 11.
41. О дозволеннии привозить хлеб из Малороссии в Россию и из России в Малороссию; о взимании акциденции по одной копейке с российских товаров, внутри государства потребляемых, а с товаров иностранных, привозимых из-за границы и с российских, отпускаемых за границу, по 4 копейки, и о выдаче квитанции и ярлыков на гербовой бумаге со взысканием пошлины: Сенат. указ 2 мая 1754 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10218; Таможенный устав: Высоч. утв. 1 декабря 1755 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10486.
42. Об учреждении по польской границе таможен, застав и форпостов, об определении на онде для разъездов достаточного числа конных войск: Сенат. указ 5 октября 1754 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10310.
43. О неимении при пограничных Сеньковской, Тайповской и Дерптской таможенных карантинных домов и об устройстве таковых при Бахмутской и Царицынской: Сенат. указ 5 октября 1754 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10393.
44. Чехович В. А. Гетьманщина / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1.
45. Багалій Д. І. Історія Слобідської України: передм., комент. В. В. Кравченка; худож., упоряд. іл. В. О. Ріяка / Д. І. Багалій. – Х., 1993.
46. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. Львів, 1996.